

١٠٧٠٩١

۸۷/۱/۱۰۸۹۵۵
۸۷/۱/۲۹

دانشگاه تربیت معلم

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

پایان نامه کارشناسی ارشد

رشته فقه و مبانی حقوق اسلامی

عنوان:

جایگاه اجتهاد در پویایی فقه اسلامی با رویکردی بر نظر حضرت امام خمینی (ره)

استاد راهنما:

دکتر ابوالحسن مجتهد سلیمانی

استاد مشاور:

دکتر جمشید جعفر پور

پژوهشگر:

جمیله قاسمی

۱۳۸۷/۵/۲

اطلاعات دراز مدتی
تسلیات

۱۳۸۷ / ۱۱ / ۲۵

۱۰۷۰۶۱

با تقدیر و تشکر:

از زحمات و راهنمایی های اساتید بزرگوار خصوصا دکتر مجتهد
سلیمانی و دکتر جعفر پور که در تدوین این تحقیق، کمال
همکاری را مبذول داشتند و با قدردانی و تشکر از تشویق های پدر
و مادر عزیزم و همسر مهربانم که با صبر و تحمل فراوان
یاریم نمودند.

تقدیم به:

پیشگاه حضرت ولی عصر عجل الله تعالی فرجه شریف

و

روح مطهر بنیان گذار جمهوری اسلامی ایران، امام خمینی قدس

سره

و

ارواح مطهر شهدای اسلام

ب

چکیده:

مطالبی که در این تحقیق مورد بررسی قرار گرفته تحت عنوان جایگاه اجتهاد در پویایی فقه، با توجه به نظرات و دیدگاه های امام خمینی (ره) می باشد که در فصل اول کلیات و اهم مباحث اجتهاد مطرح شده و علاوه بر بیان ضرورت تحولات اجتهاد، پویایی اجتهاد از دیدگاه امام خمینی بررسی شده است. ایشان که بر تحول همه جانبه فقه اجتهادی تأکید داشتند، نه مانند جمودگرایان بودند که پاسخگوی مسائل مستحدثه نباشند و نه مانند ناآگاهان و متهورانی که حکم شرع را بدون تکیه بر منابع فقهی معتبر صادر نمایند و همچنین بیان شده که عوامل مهم پویای فقه اسلامی، اجتهاد و استنباط احکام شرعی با توجه به مقتضیات و نیازهای زمان است و نقش دو عنصر زمان و مکان در تحولات احکام فقهی و چگونگی صدور فتاوی و نظرات مراجع و توجه به منابع فقهی در صدور احکام شرع به نحوی که پاسخگوی مسائل مستحدثه جامعه اسلامی باشد، بسیار حائز اهمیت است. همچنین مطرح شده که پویایی فقه معلول گرایش های درونی محقق، وسعت و عدم وسعت معلومات درون دینی و برون دینی مجتهد، خلاقیت فکری، عارض شدن موانع برای احکام اولیه و عوامل طبیعی مؤثر در موضوعات و اتخاذ روش های گوناگون در دین شناسی می باشد. فصل دوم به بررسی تحولات فقه با توجه به زمان و مکان و دیدگاه های مختلف در این زمینه و بیان وظایف مجتهد در تشخیص موضوعات و اینکه موضوع شناسی تا چه حدی وظیفه فقیه است می پردازد، و با توجه به گستردگی فقه و ارتباط آن با همه جنبه های حیات بشری و گسترش دایره نیازهای زمان در تغییر موضوعات گذشته و پدید آمدن موضوعات نوین و... این امکان وجود ندارد که یک فقیه بر همه ی این موضوعات احاطه پیدا کند. در فصل سوم به بیان منابع استنباط احکام پرداخته شده که علاوه بر زمان و مکان که باعث تحول در استنباط از قرآن می شود، آگاهی از مسائل و حوادث و عالم

به زمان بودن، باعث درک جدید از منابع دینی می شود و توجه به شرایط زمان و مکان نقش مؤثری در فهم نصوص دارد و زمینه مناسبی را برای استنباط احکام فراهم می نماید.

در بخش دیگر عقل و ملازمه بین حکم عقل و حکم شرع بیان شده و حجیت و اعتبار عقل به عنوان یکی از پایه های شناخت احکام شرعی میان فقهای اسلامی بررسی شده است. در توجه به روح احکام شرعی و اصل هدف و دستورات الهی در حل مشکلات و مسائل فقهی، به نقش عقل و اهمیت آن اشاره شده، در بخش دیگر، نقش سیره عقلا در استنباط احکام بیان شده است. بررسی نقش عرف در صدور احکام شرعی بخش آخر می باشد و در آن اشاره شده به اینکه عمده فقهای شیعه حجیت عرف و بناء عقلا را مشروط به امضا یا عدم ردع از ناحیه معصوم (ع) می دانند و عرف و بناهای آن را به خودی خود حجت نمی دانند اما رجوع به عرف در اثبات احکام شرعی میان بیشتر مذاهب اهل سنت مورد قبول است.

در فصل چهارم دیدگاه امام خمینی (ره) در زمینه ی احکام حکومتی مورد بررسی قرار گرفته و مطرح شده که احکام حکومتی باید در محدوده ی قوانین ثابت شریعت اسلامی باشد و اگر غیر آن باشد فاقد اعتبار است. و نیز احکام حکومتی با توجه به مصالح و مفاسدی است، که ولی امر با تعقل و تفکر و به کمک کارشناسان معتبر آن را تشخیص می دهد. از نظر امام خمینی (ره) حکومت فلسفه عملی تمام فقه در تمام زوایای زندگی بشریت است و جنبه عملی فقه در برخورد با تمام معضلات اجتماعی، سیاسی، نظامی و فرهنگی است. و باید گفت که اساس فتاوی امام را قداست حکومت اسلامی تشکیل می دهد که برگرفته از ولایت خداوند و پیامبر(ص) و ائمه (ع) است.

پیشگفتار

شیعه به لحاظ ویژگی خاص، و نیز دستوراتی که از سوی ائمه علیهم السلام دارد، به مسئله اجتهاد به عنوان یک مسئولیت و وظیفه شرعی مهم، توجه بسیاری داشته است. به همین دلیل در میان تشیع، اجتهاد و فقهت از گستره و ژرفای بیشتری برخوردار بوده. گذشت زمان و گسترش اسلام در پهنه جهان، به روند حرکت فقهت، سرعت بیشتری بخشیده است. در عرصه ی فقهت، بعضی از موضوعات به صورت مستقل مورد تحقیق و کاوش بوده و برخی دیگر مانند تطور اجتهاد، و تأثیر زمان و مکان در اجتهاد به صورت پراکنده در قسمت های مختلف مسائل فقهی مورد توجه بوده است. گذشت زمان که همواره با پدید آمدن مسائل و نیازهای جدیدی همراه است علما و فقها را وادار به یافتن پاسخ مناسب نموده است.

چهره های درخشان تشیع، باعث افتخار روزگار خویش و نسل های بعدی بوده اند و در هر مقطع از زمان حرکت و جوشش جدیدی به وجود آورده اند. گرچه گروهی متحجر همیشه موجب کاهش سرعت این حرکات و گاهی سبب توقف آن شده اند. لکن همواره سعی شده تا بر این حرکت و پویایی افزوده شود و فقه اسلامی را روز به روز تکامل بخشد. انقلاب اسلامی ایران به رهبری فقیه عالی قدر امام خمینی (ره) پدیده شگفتی بود و به آنچه غیر ممکن می نمود تحقق بخشید و این موقعیت جدید اسلام را در ابعاد گوناگون به صورت یک مکتب زنده و پویا مطرح کرد.

امام خمینی (ره) اسلام را همانگونه که بود به جامعه عرضه کرد، یعنی مکتبی که قدرت مدیریت جامعه را در ابعاد گوناگون دارد و یک نظام حکومتی نیرومند است؛ ایشان در حقیقت، دین را در متن زندگی مردم جای داد. ایشان به لحاظ جامع نگری و بینش عمیق خود، موجب

حرکت جدید در جهان اسلام شد. و باعث شد، نگرش جدیدی به اسلام معطوف گردد که دین توان مدیریت و هدایت جامعه را در تمام ابعاد پیچیده ی آن به نحو شایسته دارد. این تحول علاوه بر اینکه موجب خیزش فکری در جهان اسلام شد، باعث تأثیر عمیق در سیستم های گوناگون سیاست و مدیریت نیز شد. این حرکت به خاطر اینکه اسلام را به صورت یک مکتب جامع و نظام حکومتی مطرح نمود، باعث به وجود آمدن صد ها مسأله و موضوع جدید شد که حوزه ها به ویژه فقه باید جوابگوی آنها باشد.

بنابراین ایجاد سرعت فزاینده در این حرکت و پویایی اجتهاد، امری اجتناب ناپذیر است، و به گونه ای که در حوزه علمیه تشیع: پویایی اجتهاد و فقاقت و ابعاد تأثیر زمان و مکان و تحولات و دگرگونی های اجتماعی به صورت یک بحث مستقل مطرح شده است. به امید اینکه این تحولات جهان اسلام را بیش از پیش روشنی بخشد و پاسخگوی نیازهای جامعه متحول امروزی باشد. در این تحقیق سعی بر آن شده تا در حد توان اجتهاد و نقش آن در پویایی فقه را با بررسی دیدگاه های امام خمینی (ره) مورد پژوهش قرار دهیم. که در فصل اول پس از بررسی مفهوم اجتهاد، مباحث کلی آن مطرح شده و تحولات و دگرگونی ها و شیوه های اجتهاد و شرایط آن از دیدگاه امام خمینی (ره) بررسی و شیوه اجتهادی امام خمینی (ره) که هم در مسائل مربوط به زندگی انسان ها و هم در مسائل مربوط به حکومت، مطلوب است به عنوان راه گشا بیان شده و در فصل دوم اجتهاد و تأثیر زمان و مکان و تحولات موضوعات و وظیفه فقیه در تشخیص موضوع از چند دیدگاه مطرح شده و تأکید شده که فقیه باید احاطه کامل داشته باشد به موضوعاتی که بر آن موضوعات فتوا صادر می کند. و در فصل سوم به منابع استنباط احکام و تأثیر زمان و مکان پرداخته شده و قرآن و سنت به عنوان اصلی ترین منبع استنباط فرامین الهی، مرجعیت و حجیت آن و مطابقت آن با زمان های مختلف مورد بحث قرار گرفته. و همینطور نقش عقل و رابطه و ملازمه بین حکم عقل و شرع از نظر امام خمینی (ره) و جایگاه سیره عقلا و عرف در استنباط احکام بیان شده است. مطالب فصل چهارم احکام حکومتی از دیدگاه امام خمینی (ره) و ویژگی های فقه حکومتی امام خمینی (ره) و احکام حکومتی در اندیشه و عمل امام و نقش مصلحت در احکام حکومتی، با بیان نمونه هایی از احکام حکومتی ایشان و بیان حدود اختیارات دولت اسلامی در مسائل مختلف مطرح شده است.

سوالات تحقیق

اسلام با توجه به ثابت و لا یتغیر بودن احکام و حلال و حرام های آن تا روز قیامت (حلال محمد حلال الی یوم القیامه و حرامه حرام الی یوم القیامه) چگونه می تواند پاسخگوی نیازهای بشر امروزی باشد؟

و صدور احکام شرعی با توجه به شرایط زمان و مکان، چه تأثیری در پویایی فقه اسلامی دارد؟ جایگاه عقل در اجتهاد و استنباط احکام شرعی چیست؟ زمان و مکان چگونه بر تحول موضوعات مؤثر است؟ و وظیفه فقیه در بررسی موضوعات فقهی چیست؟

احکام حکومتی چه تأثیری در پیشرفت و پویایی فقه و حل مسائل مستحدث دارد؟

هدف تحقیق

هدف از تدوین مطالب این تحقیق بیان ارزش و جایگاه اجتهاد و نقش فقها و علما در صدور فتاوی شرعی متناسب با اوضاع و احوال جامعه و احتیاجات و ضروریات مسائل عبادی، اجتماعی، سیاسی، اقتصادی می باشد. و بررسی جایگاه عقل و محدوده ی دخالت عقل در استنباط حکم و با عنایت به شرایط زمان و مکان صدور حکم و حجیت عقل در حل مشکلات و رویدادهای جدید با تکیه بر منابع معتبر فقهی مورد نظر بوده است.

ضرورت موضوع

از آنجا که پویایی فقه منوط به آشنایی فقیه با شناختهای برون دینی است و شیوه اجتهاد نیز در پویایی فقه نقش کلیدی دارد و این پویایی به مفهوم دگرگونی در احکام ثابت اولیه و ثانویه شرعی نیست و این که فقه اسلامی با وجود پویایی و پاسخگویی به نیازهای همه عصرها، جاودانه و پایدار است. باید دید که عملکرد فقیه در استنباط و اجتهاد احکام دینی تا چه اندازه موید پویایی فقه اسلامی بوده است. و مقتضیات زمان و مکان و نیازهای جامعه اسلامی را مد نظر قرار داده است.

پیشینه موضوع

در رابطه با پویایی اجتهاد، پژوهش های بسیاری صورت گرفته و دیدگاههای نویسندگان برجسته مورد بررسی بوده است. و مسائل مختلف اجتهاد تبیین شده است. و هر کدام به طریقی بیان کننده سیر تکاملی و علل پیشرفت اجتهاد می باشد.

کتاب ((الاجتهاد والتقلید و شوون الفقیه)) از محمد مهدی آصفی، ((ادوار اجتهاد از دیدگاه مذاهب اسلامی)) از محمد ابراهیم جناتی، ((اجتهاد فی نظر الاسلام)) از محمد جواد مغنیه، ((الاجتهاد و مقتضیات العصر)) از محمد هشام الایوبی از جمله کتب مهم در زمینه اجتهاد می باشد.

مقالات بسیاری که در این باره از نویسندگان بزرگی ارائه شده است، می تواند گویای اهمیت این موضوع باشد. مقاله ((نگرشی بر مفهوم فقه پویا و سنتی)) از احمد آذری قمی، ((بررسی معنای فقه پویا و فقه سنتی)) از محمد ابراهیم جناتی، ((پویایی فقه اسلامی از دیدگاه شیعه)) از جعفر سبحانی و پایان نامه ((اجتهاد از نظر اقبال)) از محمد مجتهد شبستری نمونه ای از دهها تحقیق در زمینه پویایی اجتهاد است.

روش تحقیق

تهیه تحقیق به روش کتابخانه ای با استفاده از کتب فقهی و مقالات و مجلات فقهی در کتابخانه های دانشگاه ها و پژوهشکده امام خمینی (ره) و مرکز اطلاع رسانی ایران و نیز با استفاده از کتابخانه و پژوهشکده باقر العلوم در شهر قم با بررسی پایان نامه های مربوطه انجام گرفته است.

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱	فصل اول: کلیات.....
۲	مقدمه.....
۲	بخش اول: معانی و مفاهیم.....
۲	الف (معنای اجتهاد.....
۳	ب (تعاریف و تعابیر.....
۴	ج (واژه اجتهاد در قرآن.....
۵	د (واژه اجتهاد در فرهنگ و متون اسلامی.....
۶	ه (پیشینه ی تاریخی اجتهاد.....
۱۱	بخش دوم: مباحث مهم اجتهاد.....
۱۱	الف (ضرورت تحول اجتهاد.....
۱۲	ب (شیوه های اجتهاد.....
۱۴	ج (تفقه در دین.....
۱۷	د (واقعیت واحد.....
۱۸	ه (شرایط اجتهاد از دیدگاه امام خمینی(ره).....
۲۰	و (پویایی اجتهاد و تأکید امام خمینی (ره).....
۲۱	ز (پویایی فقه.....
۲۳	ح (پویایی و تحرک درونی فقه.....
۲۶	فصل دوم: زمان و مکان و تحولات فقه.....
۲۷	مقدمه.....
۲۷	بخش اول: تأثیر زمان و مکان بر اجتهاد.....
۲۷	الف) مفهوم تأثیر زمان و مکان در اجتهاد و تفاسیر مختلف.....
۳۰	ب) دیدگاه ها درباره تأثیر زمان و مکان بر احکام.....
۳۴	بخش دوم: زمان و مکان و تحول موضوعات.....
۳۴	الف) تحولات موضوع:.....

۳۴.....	الف (تحول ماهیت موضوع
۳۵.....	ب (تحول بعضی صفات موضوع
۳۵.....	ج (تحول مصادیق موضوع
۳۷.....	د (توسعه و تضییق موضوع
۳۹.....	ب) وظیفه فقیه در تشخیص موضوع (دیدگاهها)
۴۲.....	فصل سوم: منابع استنباط احکام و تأثیر زمان و مکان
۴۳.....	مقدمه.....
۴۳.....	بخش اول : قرآن اولین منبع استنباط احکام
۴۳.....	مقدمه.....
۴۵.....	الف (مطابقت قرآن با زمان های مختلف
۴۶.....	ب (مقتضیات زمان و تفسیر قرآن.....
۴۷.....	ج (عوامل تحولات تفسیری:.....
۴۷.....	اولا : شبهات مخالفین
۴۸.....	ثانیا : سطح علمی مفسرین
۴۸.....	ثالثا : راه حل اجرای احکام الهی
۴۹.....	رابعا : شرایط محیطی بینش مفسرین
۵۱.....	د (شناخت دینی و معیار آن
۵۲.....	ه (مرجعیت قرآن
۵۳.....	و (حجیت قرآن
۵۴.....	ز (شناخت آیات الاحکام
۵۵.....	بخش دوم : سنت دومین منبع استنباط احکام
۵۵.....	مقدمه.....
۵۶.....	الف (تعریف سنت
۵۷.....	ب (شأن مقام نبوت
۵۸.....	ج (حجیت سنت نبوی
۵۹.....	د (حجیت سنت اهل بیت

ه (تفاوت راه و روش ائمه با توجه به زمان و مکان.....	۶۱
و (نقش زمان و مکان در روایات.....	۶۲
بخش سوم : نقش عقل در استنباط احکام شرعی.....	۶۳
مقدمه.....	۶۳
الف (حکم عقل و ارزش آن در قرآن.....	۶۴
ب (نقش عقل در احکام شرعی.....	۶۶
ج (رابطه عقل و شرع.....	۶۸
د (ملازمه بین حکم عقل و حکم شرع از دیدگاه امام خمینی(ره).....	۶۹
ه (نقش عقل در تشریح احکام.....	۷۱
و (مقصود از حجیت عقلی.....	۷۳
ز (دلیل عقلی.....	۷۴
ح (عقل نظری و عقل عملی.....	۷۶
ط (حوزه عقل نظری.....	۷۷
ی (حوزه عقل عملی.....	۷۸
ک (استلزامات عقلی.....	۷۸
ل (مستقلات عقلیه.....	۷۹
م (مقصود از دلیل عقلی.....	۷۹
بخش چهارم : نقش سیره ی عقلا در استنباط احکام شرعی.....	۸۱
الف (بناء عقلا در فقه و اصول.....	۸۱
ب (حجیت بناء عقلا.....	۸۲
ج (اعتبار سیره ی عقلا و نظر امام خمینی (ره).....	۸۳
د (سیره عقلا و حجیت خبر واحد.....	۸۴
ه (سیره عقلا و حجیت استصحاب.....	۸۵
بخش پنجم : نقش عرف در استنباط احکام شرعی.....	۸۷
مقدمه.....	۸۷
الف (تعریف عرف.....	۸۸

۸۹.....	ب (عرف از دید قرآن.....
۹۰.....	ج (تقسیمات عرف.....
۹۱.....	د (حجیت عرف.....
۹۳.....	ه (حجیت عرف نزد مذاهب اسلامی.....
۹۴.....	و (مطابقت مفاهیم بر مصادیق و نظر امام خمینی (ره).....
۹۵.....	ز (عرف و استنباط احکام شرع.....
۹۷.....	فصل چهارم: احکام حکومتی و دیدگاه امام خمینی (ره).....
۹۸.....	مقدمه.....
۹۸.....	بخش اول : نقش زمان و مکان در احکام حکومتی.....
۹۸.....	الف (تعریف حکم حکومتی.....
۹۹.....	ب (اقسام حکم حکومتی.....
۱۰۰.....	ج (پیشینه ی تاریخی حکم حکومتی.....
۱۰۱.....	د (احکام حکومتی در قرآن.....
۱۰۲.....	ه (ویژگی های فقه حکومتی از دیدگاه امام خمینی (ره).....
۱۰۳.....	و (حکم اولی و حکم ثانوی.....
۱۰۳.....	ز (برخی مصایق حکم ثانوی.....
۱۰۶.....	ح (حکم حکومتی در اندیشه و عمل امام خمینی (ره).....
۱۰۷.....	ط (حکم حکومتی و نقش مصلحت.....
۱۰۹.....	بخش دوم : نمونه هایی از احکام حکومتی امام خمینی(ره).....
۱۰۹.....	مقدمه.....
۱۰۹.....	الف (حدود اختیارات دولت اسلامی.....
۱۱۱.....	ب (مسائل اقتصادی در حکومت اسلامی.....
۱۱۴.....	ج (مسائل حقوقی در حکومت اسلامی.....
۱۱۴.....	د (مسائل عبادی در حکومت اسلامی.....
۱۱۶.....	نتیجه گیری.....

فصل اول

کلیات

مقدمه:

نقش زمان و مکان در تحولات فقه از واقعیات توصیف نشده به شمار می آید و راه گشایی بسیار قوی برای پویایی فقه است که مجتهد آگاه به زمان و مکان را در راه استنباط احکام شرعیه قرار می دهد. کمتر فقیهی را می توان یافت که به نوعی زمان و مکان در نظرات فقهی او مؤثر نباشد؛ و این آگاهی کلیدی بدست او می دهد که می تواند مشکلات و مسائل لا ینحل احکام شرعیه را حل نماید و موانعی را که در راه استخراج احکام الهی است، از میان بردارد. شرایط زمانی و مکانی هم همواره بر فقیه حاکم است به طوری که فقیه نمی تواند به دور از شرایط زمان و مکان دست به اقدامی بزند و تحولاتی که در روند کلی فقه از یک سو و در جریان هر مسئله از سوی دیگر پیدا می شود، معلول همین تأثیر و تأثر از زمان و مکان است. امروزه می بینیم که نظریات فقها و مراجع آگاه به زمان، نسبت به برخی از موضوعات احکام شرعی تحول پیدا کرده، خصوصا در مسائل مستحدثه؛ و اگر مجتهد در استنباط احکام به نقش زمان و مکان، توجه نکند دچار سرگردانی و مشکلات می شود.

بخش اول: کلیات

الف) معنای اجتهاد

یکی از اساسی ترین مسائل در فهم قضایا، طرح درست و ارائه تعریف نسبتا کامل و مطابق با واقع از هر چیزی است که انسان درصدد بیان و تحلیل آن است لذا در باب اجتهاد هم لازم است معنای آن مشخص شود.

اجتهاد در لغت از ماده جهد، با فتح جیم، به معنی تلاش و کوشش و با ضم جیم به معنی صرف نیرو و توان گرفته شده است. و به نظر می رسد این معنی به نوعی در تعاریف آن ملاحظه گردیده است. و اینکه گفته شده اجتهاد؛ در لغت به معنی تحمل مشقت است اخذ به معنا لازم آن است.^۱ مرحوم آخوند خراسانی اجتهاد را چنین تعریف کرده: «ملکه یقندر بها علی استنباط الحکم الشرعی الفرعی من الاصل فعلا او قوه قریبه»^۲

^۱ مرحوم آخوند خراسانی، کفایه الاصول، ص ۵۲۸، قم، طبع جامعه مدرسین،

^۲ همان.

این تعریف مورد تأیید امام خمینی نیز قرار گرفته است. در تعریف اصطلاحی اجتهاد اساسی ترین عنصر، اقتدار بر استنباط احکام شرعی است، چه به نحو ملکه و پیدایش قدرت در جان انسان و چه غیر آن و مجتهد باید با رجوع به منابع اصلی احکام، بتواند حکم الله را بدست آورد.^۱

غزالی در اجتهاد طوری سیر کرده که به نظر می آید نزد وی اجتهاد لغوی و مصطلح نزد عالمان و فقها، تقریباً یکی می باشد. زیرا تعبیر او اینطور است: «اجتهاد عبارت است از اینکه انسان تمام تلاش و کوشش خویش را در فعلی از افعالی به کار برده و مصروف دارد. و این ماده؛ استعمال نمی شود مگر در مواردی که در آن کار، زحمت و رنج وجود داشته باشد. و با مشقت صورت پذیرد.^۲ راغب در مفردات جهد با فتحه را به معنای مشقت و جهد با ضمه را به معنای وسع گرفته و اجتهاد را به (اخذ النفس ببذل الطاقه و تحمل المشقه) معنا کرده.^۳

از مجموع عبارات علماء شیعه درباره اجتهاد اینطور بدست می آید که اجتهاد به طور کلی در بعضی از عبارات با استنباط و استخراج احکام شرعی از مصادر و منابع مساوی و برابر دانسته شده است و در بعضی از عبارات ملکه ای که انسان می تواند به واسطه آن احکام فرعی را از اصل بدست آورد، چه به صورت بالفعل باشد و یا نزدیک به آن معرفی شده است.

ب) تعاریف و تعابیر

با گسترش علم اصول و قواعد فقهی و معنای اصطلاحی اجتهاد نیز دایره وسیع تری را در بر گرفت. و این برخاسته از تغییراتی بود که در ابزار مورد نیاز استنباط به کار می رفت. و هر یک از فقها به عناصر خاصی در استخراج احکام نظر داشتند و حقیقت اجتهاد را بیان کرده اند. آغاضیاء عراقی در این زمینه می نویسد: تعبیرهای فقیهان در شرح معنای اجتهاد متفاوت است گرچه این برخاسته از حقیقت اجتهاد نیست زیرا حقیقت اجتهاد نزد همه علماء عبارت است از:

^۱ امام خمینی، الرسائل، ج ۲، ص ۹۵، منشورات اسماعیلیان

^۲ الامام غزالی، المستصفی فی علم الاصول، ج ۲، ص ۳۴۲، مطبعه امیریه

^۳ اصفهانی، راغب، المفردات فی غریب القرآن، ماده جهد، دفتر نشر کتاب،

« صرف تمام نیرو و توان در بهره‌وری از قواعد فقهی و ابزار دیگر استنباط، برای دستیابی به وظایف و مقررات مورد ابتلاء در زندگی.^۱»

جامع‌ترین تعریفی که در این دسته از فقیهان عرضه شده از صاحب‌اصول است که در تعریف اجتهاد می‌نویسد: اجتهاد بکارگیری همه‌توان در جهت بدست آوردن حجت بر احکام شرعی یا تعیین وظیفه در صورت دسترسی نداشتن به آن.^۲

بنابر تعریف برخی از عالمان، اجتهاد عبارت است از به‌کارگیری تمام توانایی مجتهد برای بدست آوردن حکم شرعی در حوادث واقعه و رویدادهای تازه از راه عناصر خاصه و مشترک و پایه‌های شناخت و منابع معتبر شرعی.^۳

ج (واژه اجتهاد در قرآن

با توجه به اینکه حقیقت اجتهاد تلاش و کوشش برای فهم دقیق معانی و معارف و احکام و قوانین الهی است و این ویژگی غیر قابل انفکاک اسلام است اما کلمه اجتهاد که امروزه به معنای منطوق استنباط احکام از آن تعبیر می‌شود سرگذشتی ویژه دارد. کلمه اجتهاد در قرآن و سنت با حفظ همان معنا مصادیق متعددی به خود گرفته که به طور مختصر به چند مورد اشاره می‌نمائیم.

این واژه، چهل بار در ۱۹ سوره و ۳۷ آیه، به صورت مصدر «جهد» و مشتقات آن جاهد، یجاهد، تجاهد، جهاد و مجاهدون آمده است که به معنی سعی و کوشش و تلاش در عرصه‌ی فکری و عملی است که همان معنای «اجتهاد» است، گرچه در قرآن با صیغه اجتهاد نیامده و جهد با فتحه در قالب جمله: (و اقساموا بالله جهد ایمانهم) در پنج آیه آمده: (آیات، ۵۳ سوره مائده، ۱۰۹ سوره انعام، ۳۸ سوره نحل، ۵۳ سوره نور، ۴۲ سوره فاطر) در همه این موارد منظور هر تلاش و کوشش بی دریغ است که همه‌توان و نیرو در آن برای رسیدن به مقصد به کار رود.

^۱ شیخ عراقی، آغاضیاء، نهاییه الفکار، ج ۴، ص ۲۱۵، قم، طبع جامعه مدرسین

^۲ خوئی، سید ابوالقاسم، مصباح‌الاصول، ج ۳، ص ۴۳۷.

^۳ مجموعه آثار کنگره بررسی مبانی فقهی امام (ره)، فقیهان و زمان و مکان (۱)، ص ۵۴، قم نشر آثار امام (ره).

قرآن کریم در مواردی چند به فقه و تفقه و محتوای آن تصریح کرده است و یکی از موارد کاربرد این واژه آیه «نفر» است: «فلولا نفر من کل فرقه منهم طائفه لیتفقها فی الدین و لینذروا قومهم اذا رجعوا الیهم لعلهم یحذرون»^۱

تفقه در دین به نحوی که به کمک آن جامعه را از انحرافات عقیدتی و عملی و نظری بر حذر داشت. صدر المتألهین در شرح اصول کافی پس از بیان اینکه واژه فقه در آغاز پیدایش اسلام به احکام شرعی و فرعی عملی محصور نبوده است می گوید: واژه فقه در قرآن به معنای فهم و دریافت عمیق حقایق دین و آفرینش است. «قد فصلنا الایات لقوم یفقهون»^۲ «لهم قلوب لا یفقهون بها»^۳ «ولکن المنافقین لایفقهون»^۴

د) واژه اجتهاد در فرهنگ و متون اسلامی

با دقت در سخنان ائمه علیهم السلام می بینیم که واژه اجتهاد به معنای تلاش و کوشش بکار رفته، حضرت علی علیه السلام می فرماید: «انه لیس علی الامام الا ما حمل من امر به: الابلاغ فی الموعظه و الاجتهاد فی النصیحه و الاحیاء للسنه و اقامه الحدود علی مستحقیها و اصدار السهمان علی اهلها»^۵

بر امام نیست جز مسئولیت هایی که خدا بر عهده او نهاده است: کوتاهی نکردن در موعظه، و کوشش بی امان در نصیحت، زنده کردن سنت، جاری ساختن حدود بر مستحقان، رساندن حقوق مالی مردم به آنان. و یا در حدیث دیگری که امام صادق علیه السلام فرموده اند: «و جاهدوا فی طلب مالا عذر لکم فلیس جهله فان لدین الله ارکانا لا ننتفع من جهلها شده اجتهاد فی ظاهر عبادته»^۶

تمام کوشش خودتان را در دست یابی به آنچه ترک آن عذری ندارد به کار گیرید زیرا دین خدا را اصول و ارکانی است که با جهل به آنها سختکوشی انجام ظاهر عبادات نفعی نخواهد

^۱ آیه ۱۲۲ سوره توبه

^۲ آیه ۹۸ سوره انعام

^۳ آیه ۱۷۸ سوره اعراف

^۴ آیه ۷ سوره منافقون

^۵ ترجمه دشتی، نهج البلاغه، خطبه ۱۰۵، ص ۱۹۴، چاپ اول، قم، نسیم حیات، بهار

^۶ مجلسی، محمد باقر، بحار الانوار، ج ۱، ص ۲۰۹، دارالکتب اسلامیة

بخشید. همانگونه که امام در این روایت اجتهاد در انجام عبادات ظاهری را با جهل به برخی ارکان اسلامی بی‌بها می‌خواند، اجتهاد بدون ورع و پارسایی نیز نزد خداوند ارجی ندارد. در روایاتی که از پیامبر اکرم صل الله علیه وآله و صحابه آن حضرت و ائمه معصومین علیهم السلام بدست ما رسیده کلمه «جهد» و «اجتهاد» با این معنا در بسیاری موارد به کار رفته و با کمی دقت درمی‌یابیم که واژه اجتهاد نخست در مفهوم لغوی به کار رفته و به مرور زمان که از اوایل اسلام دور می‌شویم معنای لغوی اجتهاد هم که به معنی تلاش و کوشش در کار بوده در مفهوم نوین و اختصاصی دیگری به کار می‌رود و آن تلاش در راه استنباط احکام شرعی است از راههایی که در شرع معین شده و این تحول در معنای جهد و اجتهاد، طی مراحل زمانی بوده و به تدریج در مفهوم فعلی به کار رفته.

در ابتدای کار معنای جهد با قیاس شرعی به کار می‌رفته و سپس در مراحل بعدی در مسائل ظنی است که علت آن مشخص نبوده مثل اجتهاد در فهمیدن قبله و وقت. استعمال اجتهاد در مفهوم استدلال اصولی مرحله دیگری است که همان اجتهاد به معنای عام امروزی آن است.^۱

ه) پیشینه‌ی تاریخی اجتهاد

باید گفت که اجتهاد در معنا و مفهوم امروزی و با توجه به شرایط زمان و گستردگی موضوعات مختلف تلاشی روشمند در متون دینی است و گرچه با اجتهاد در زمان پیامبر صلی الله علیه وآله و ائمه علیهم السلام تفاوت چشمگیر دارد، اما در رواج اجتهاد و استنباط در آن زمان به نحوی که مشکلات مسلمانان را حل می‌کرده، جای شک و تردید نیست. در آغاز اسلام، علم شریعت در جمع و حفظ احادیثی که از پیامبر اسلام شنیده بودند خلاصه می‌شد و هنوز فقه به صورت علم خاصی که تنها باگو کننده فهم احکام باشد شکل

^۱ مجموعه آثار کنگره بررسی مبانی فقهی امام (ره)، اجتهاد و زمان و مکان (۱)، ص ۲۳۲، قم، نشر آثار امام ره،